

УДК 821.161.2+128

МІФОЛОГЕМА СМЕРТІ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ М. КОЦЮБІНСЬКОГО)

Кучер Л. С.

У статті досліджуються особливості художньої реалізації концепту смерті на матеріалі прози М. Коцюбинського. Встановлено, що протагоністи розмірковують про сутність життя та смерті, зокрема про смерть іншої людини, смерть як стихію та поведінку людини перед її обличчям, алегоричну смерть.
Ключові слова: модернізм, художній простір, феномен смерті, убивство, самогубство, страх смерті, символ.

В статье исследуются особенности художественной реализации концепта смерти на материале прозы М.Коцюбинского. Установлено, что протагонисты размышляют о сущности жизни и смерти, в частности о смерти другого человека, смерть как стихию и поведение человека перед ее лицом, аллегорическую смерть.
Ключевые слова: модернизм, художественное пространство, феномен смерти, убийство, самоубийство, страх смерти, символ.

The article deals with the peculiarities of artistic realization of the death concept based on the prose of M. Kotsiubynskyi. It is determined that the main characters think over the meaning of life and death, especially over the other person's death, death as element and a person's behavior in the face of death, allegoric death.
Key words: modernism, artistic space, death phenomenon, murder, suicide, fear of death, symbol.

Феномен смерті з давніх часів хвилював багатьох філософів і митців. Особливо на зламі епох, коли людина намагається знайти відповідь на питання, пов'язані з пошуком виходу зі складних екзистенційних ситуацій, підіймаючи проблему смерті та життя до рівня сенсоутворювальних фундаментальних цінностей, що інтенційно орієнтують її існування.

Не винятком в цьому аспекті постала і зміна естетичної думки щодо даного питання наприкінці XIX – на поч. XX ст., яка сприяла переосмисленню багатьох філософсько-культурних явищ. Відбувся перегляд художньої системи та стилістичного вираження загальнолюдських цінностей у творах мистецтва. Однією з провідних у цей період, без сумніву, була тема смерті. Польська дослідниця танатології А. Любашевська пов'язує актуалізацію цієї теми з фундаментальною аксіологічною проблемою епохи – ідеєю смерті Бога: "Шукаючи великих літературних тем, у яких особливо чітко можна було б спостерегти формування образу цінності, треба ствердити, що до таких належать межові ситуації, а особливо досвід межі" [8, с.12–13]. Саме феномен смерті створює таку межову ситуацію, у дискурсі якої можна побачити зміни в системі цінностей як окремої людини, так і цілої епохи. Період кінця XIX ст. – початку XX ст. також можна назвати межовим, зважаючи на ті інтелектуальні, духовні та естетичні кризи, що тоді відбувалися. Таким чином, постає питання: якого змісту набуває феномен смерті у творчості філософів та письменників на зламі XIX – поч. XX століття?

Незважаючи на вплив історичного, культурного контексту епохи на аксіологію життя та смерті, спостерігаємо глибинне світоглядне, метакультурне бачення цієї проблеми, зокрема й у сучасної людини. Слідом за більшістю дослідників – М. Еліаде, Дж. Фрезер, Р. Вейманн, Е. Фромм, Б. Маліновський, Ф. Кессіді, Е. Мелетинський, В. Пропп, А. Нямцу, І. Зварич, Я. Поліщук – стверджуємо, що найбільшою мірою на розуміння онтологічної проблеми життя й смерті впливають фольклорно-міфологічні елементи, переплетені з біблійно-християнськими засадами і принципами. Йдеться, з одного боку, про універсальність уявлень щодо цього питання, а з іншого – про специфічні його варіації у межах різних культур.

Залучення не лише філософських, але й літературно-художніх текстів до аналізу методологічних аспектів поняття "смерть" має серйозні підстави. Коли йдеться про образ смерті в українській літературі доби модернізму (тобто від кінця XVIII ст. й до початку XX ст.), варто зазначити, що він еволюціонував досить мляво. Досягнувши свого розквіту в добу романтизму (численні балади, сентиментальні оповідання), фактично застиг на цьому рівні. Смерть романтична, смерть близької людини викликала сум, печаль, подекуди катарсис, але своєї трансформації у смерть дику, страшну, щільно пов'язану з індивідуальним досвідом не перейшла. Виняток можуть становити лише окремі новели та оповідання О. Плюща, Г. Хоткевича, М. Яцкова, а також літературні твори М. Коцюбинського, які найбільше привертають увагу стосовно даного питання [1, с. 26].

Відтак, окреслимо сутнісні моменти, які детермінують розуміння проблеми життя і смерті у творчості М. Коцюбинського. Це, насамперед, суб'єктивне переживання часу, що властиве даному культурному середовищу і певному типу світогляду. Виходячи з того, що філософські роздуми про суть життя та смерті розгортаються на вищому рівні рефлексії та саморефлексії, вони також допомагають і розширюють розуміння цих явищ і слугують їх контекстуальним тлом.

Звернення М. Коцюбинського до теми смерті не було випадковим явищем у літературі кінця XIX – початку XX століття. Як відомо, в останні роки свого життя митець тяжко хворів. Його листування фіксує моменти болісного переживання власного хворобливого стану здоров'я, яке не давало йому змоги писати. 19 лютого 1913 року (за два місяці до смерті) письменник закінчив один зі своїх листів до М. Могилянського такими словами: "Пишіть. Я не можу більше писати, ослаб" [3, с. 302].

Для різних мистецьких парадигм, а на той час це реалізм та модернізм, існує докорінно відмінне використання елементів смерті. У координатах реалістичного мистецтва смерть виступає складовою змісту з певним дидактичним навантаженням. У модерністів вона, радше, формальний засіб задля досягнення певного емоційного ефекту або ж розкриття психології героїв. Символічно ці дві стилістично відмінні смерті можна назвати "смерть розумова" (реалістична парадигма) та "смерть тілесна" (модерністична парадигма). Під тілом мається на увазі весь комплекс людських почуттів реакцій підсвідомого та несвідомого. Тобто у творах реалістичного напрямку герой реагує на смерть розумом, розумовим досвідом (часто його ототожнюють із мудрістю), робить певні спостереження, що переважно супроводжуються логічними висновками, тоді як у творах модерністичного напрямку герой реагує тілом (конвульсії, закам'яніння), відчуттями (холоду, жару, дотику чогось, візії), емоціями (страх, розпач, біль тощо).

Трактування феномена смерті в ранньому модернізмі, що з'явилося внаслідок філософських концепцій А. Шопенгауера: смерть як осягнення абсолютної свободи або ж смерть як можливість виходу. У своїх роздумах філософ неодноразово наголошує, що небажання жити ще не означає прагнення смерті, часто це може означати лише прагнення до звільнення: "Остаточно різні антропологічні орієнтації можуть погодитися в одному, що смерть може бути "кінцевим виявом нашої знищенності" або ж навпаки – "чистим звільненням". Смерть, що нищить, і смерть, що визволяє, – це ті дві можливості прийняття значення цієї межової ситуації в літературі..." [8, с. 117].

Перед митцями модернізму постало два завдання змістового й формального плану. Перше – як утілити в тексті той індивідуальний досвід межі, що недоступний митцеві, або ж як явище метафізичної смерті перетворити на явище матеріальних образів. Друге ж – якими мовними засобами це можливо здійснити. Адже в мистецькій інтерпретації смерть із аксіологічно-екзистенційної проблеми перетворюється на мовну.

Звертаючись до танатологічної концепції в літературі А. Любашевської, важко не погодитися, що питання полягає не лише в тому, "що діється з тим, хто вмирає (це, зрештою, непізнаване), а й <...> що діється з тим, хто залишається. Смерть як мовна дійсність існує в літературі передусім через рефлексії про те, що залишається по смерті – вхопити її в описуванні дійсності, яка зазнала втрати, стала "позначена" смертю" [8, с. 51].

У каноні сучасної української літератури авторів "Тіней забутих предків", поза сумнівом, належить одне з провідних місць. Він представив поширений у світовій культурі тип національного митця, і намагався поєднати своєю творчістю розрізнений український духовний простір. М. Коцюбинський наполегливо прагнув вирватися з художнього кола народницького реалізму до вершин стильової естетики європейців.

Враховуючи вищесказане, спробуємо розглянути проблему смерті на прикладі прози М. Коцюбинського ("Fata morgana", "Тіні забутих предків"). У творчості письменника смерть представлена в різних площинах, зокрема, йдеться про смерть іншої особи та її переживання індивідом, смерть як стихію та поведінку людини перед її лицем, досягнення власної смерті, алегоричну смерть, осмислення зовнішніх соціально-історичних подій під кутом зору їх нівелюючого і знеособлюючого впливу на людське "Я" [1, с. 21].

Досить часто феномен смерті у М. Коцюбинського має насильницький характер. Яскравим прикладом може бути повість "Fata morgana", де герої постійно перебувають у колі смерті або ж пов'язані з нею. Підтвердження даної думки можемо прослідкувати через образ Маланки, яка сприймає смерть як буденну річ, і в той же час аналізує своє минуле: "Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, окрім хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Та й тільки" [2, с. 51]. Про смерть говорить і Гафійка: "Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю!" [2, с. 57]. Проте тут йдеться про її рішучість, бажання жити з коханою людиною. До смерті постійно апелює Хома Гудзь: "Таку злість у собі почуваю, аж душа пашить... Як запече, як запече – так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би від хати до хати – та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого – що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилася гола земля та ясне сонце..." [2, с. 56]. Тема смерті невідступно звучить і в його прокльонах: "... здихай, враг тебе бери з усім кодром..." [2, с. 66]. Його думки поділяє й Андрій Волик: "Намножилось вас. Хоч би милосердний господь порідив вас війною або мором яким. Може б, легше було на світі..." [2, с. 76]. Лук'ян Підпара погрожує швидкою розправою кожному, хто насмілиться взяти його добро: "Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!" [2, с. 92]. Здається, герої в будь-яку хвилину готові відібрати життя іншої людини: "... живцем пожерли б один одного..." [2, с. 62].

У повісті смерть постає і наслідком тотальної розправи. Через розповідь Панаса Кандзуби читач дізнається про те, що діялося в сусідньому селі, та про злочини, які вчиняв і він сам, і його односельці: "Вибігли за село – якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав..." [2, с. 116]. Надзвичайно переконливо виглядає картина покарання так званих проводирів їхніми колишніми однодумцями. В даному випадку, М. Коцюбинський акцентував увагу на ненависті й почутті страху перед покаранням за скоєне, що руйнує душі рідних по крові людей.

Образ смерті увиразнюють картини руйнування: погоріла сахарня, з руїн якої "галасно знялось вороння", купи битої цегли, гнилі трухляві жолоби і чорні діри-вікна, мертві стіни, образ умерлого, що відсилає до теми смерті: "Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі... Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум <...>. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим..." [2, с. 70].

Важливим фактором повісті є порівняння, що увиразнюють мотив смерті. Так, помешкання Воликів, крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами "здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців" [2, с. 48]. З мерцем автор порівняв і панський двір: "Двір – наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу" [2, с. 99]. Для свого господаря "двір-труп" стає особливо притягальним: "Пан не може сидіти в хаті. Його тягне надвір. В тім дворі-трупі якась принада" [2, с. 99]. Аналогічного конотативного звучання набуває й образ муки, що "заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти" [2, с. 115] й уособлює гризоти та муки сумління чесною жінки, яка спокусилася на чуже добро.

Мотив смерті у повісті перегукується з образом землі. Земля у "Fata morgana" – ненажерлива істота, що постійно вимагає жертв. В уяві героїв вона

асоціюється з останнім притулком. Переконаючи Андрія в тому, що лише робота на землі здатна забезпечити добробут родини, Маланка наголошує, що земля "сховає" чоловіка [2, с. 49]. У моменти гіркої прозріння, звертаючись до землі, жінка з гіркою визнає, що бідного приймає яма: "Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди" [2, с. 82]. Наполегливо працюючи, Маланка бореться за виживання своєї родини, "...аби не здохнути, прости господи, з голоду" [2, с. 49], проте з болем змушена визнати: "Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба..." [2, с. 60]. Відтак, смерть від голоду є цілком реальною для Воликів.

Смерть є стрижневим феноменом і повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків". Як зауважила К. Хаддад, неминучість смерті, самотність і швидкоплинність життя – ось ключова тональність, яка характеризує трагічну долю людини у свідомості Івана [6, с.104]. Від самого народження герой був свідком неспокою і горя: "За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччик Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями" [2, с.182]. Автор детально окреслив картину смерті старого Палійчука: "... тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь, кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову..." [2, с. 183]. Після смерті господаря різко погіршилося становище родини: "Тяжкі часи настали в родині по смерті газди. Загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги" [2, с. 184]. Загибель Марічки болюче вразила Івана: "Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: "На, жери і мене!" Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки" [2, с. 204]. Дезорієнтований герой віддається під владу підсвідомості, яка приводить його до місця, де загинула Марічка: "Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода" [2, с. 216]. Те, що дівчину забрала саме вода, актуалізує мотив стихії, хаосу, що протистоїть людині. А спорідненість річки з горами вказує на те, що й гори незабаром заберуть Івана. Сама природа навіть Іванові тужливі спогади про кохану і спокушує його покинути спустілий світ і піти до неї: "Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне" [2, с. 216–217].

Отже, персонажі М. Коцюбинського роздумують над вагомістю, а то й пекельністю життя-смерті, порівнюють їх чи остаточно віддають перевагу смерті. Цей аспект перебуває в руслі шопенгауєрівської опозиції життя – смерті, а тому органічний для європейських модерністів. Письменник осмислює явища аномальної смерті: самогубства, убивства, смерті молоді людини. Факти самогубства наявні в його творах на рівні наміру персонажів. У трактуванні автора вони постають передусім як спроби самогубства-звільнення від небажаного заміжжя, спроб маніпуляції і мають експресивне забарвлення. У творчості М. Коцюбинського категорія смерті набула реальних обрисів. Письменник типологічно поєднував повагу до сили людського інтелекту й відчуття її трагічного безсилля, захоплення людиною-творцем та інтересом до патологічних станів людської психіки.

Вважаємо, що запропонована розвідка стане поштовхом для інших дослідників, які з точки зору XXI ст. переосмислять класичні тексти, зокрема й модерні твори кінця XIX – початку XX ст.

Література

1. Демська-Будзуляк Л. М. Досвід і риторика смерті у творчості молодомузівців / Л. М. Демська-Будзуляк // Слово і час : науковий журнал. – 01/2008. – № 1. – С. 25–31.
2. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1974. . Т. 7 : Оповідання. Повісті (1908–1913). – 1974. – 432 с.
3. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1975. Т. 7 : Листи (1910–1913). – 1975. – 416 с.

4. Меншій А. М. Модерністська антропологія смерті в малій прозі М. Коцюбинського та М. Хвильового / А. М. Меншій // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Філологія". – Харків, 2012. – № 989. – Вип. 63. – 239 с.
5. Саяпіна Т. Міфопоетика творчості М. М. Коцюбинського : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Саяпіна Т. В. – Запоріжжя, 2000. – 195 с.
6. Хаддад К. Екзистенційний дискурс у творчості Михайла Коцюбинського : дис. ... канд. філол. наук / Хаддад К. ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 204 с.
7. Цюп'як І. Поетика повістей Миколи Хвильового : дис. ... канд. філол. наук / Цюп'як І. ; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 164 с.
8. Lubaszewska A. Życie – śmierć doskonałość. Młodopolska antropologia śmierci i literacki świat wartości / A. Lubaszewska. – Kraków, 1995. – S. 137.